

**DELİLE DAYALILIK BAKIMINDAN TÜRKİYE
TÜRKÇESİ İLE BAZI KIZILDERİLİ DİLLERİNDE BASİT
ÇEKİMLİ GEÇMİŞ ZAMANLAR***

*Kerim DEMİRCİ**
Jeff MUHLBAUER***
Clare COOK*****

ÖZET

Bu çalışma Türkiye Türkçesi ve bazı Kızılderili dilleri bağlamında 'delile dayalılık' terimini incelemektedir. Dilbilgisel bir sınıf olarak delile dayalılık, en geniş anlamıyla bazı dillerde, bir konuşucunun söylediği sözün kaynağını geçmiş zaman gösteren biçimbirimsel yapılarla dinleyiciye aktarması demektir. Anlatılanı 'doğrulama sistemi' veya anlatıcının olay karşısındaki konumu olarak da nitelendirilebilen bu dil bilgisel kategori kendini en iyi şekilde Türkiye Türkçesinde görülen geçmiş zaman (-DI) ve öğrenilen geçmiş zaman (-MIŞ) ayırımında gösterir. Farklı dillerde çeşitli seviyelerde karşılaşılan bu dil olayında anlatıcının olayı görüp görmediği veya farklı kaynaklardan duyup duymadığı morfolojik yollarla vurgulanır. Değişik dillerde fiile eklenerek konuşucuyu konumlandıran eklerin sayısı ikiden altıya kadar çıkabilmektedir. Bu çalışmada Kuzey ve Güney Amerika'da konuşulan bazı Kızılderili dilleri ve Türkiye Türkçesi örnekleri ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: delile dayalılık, Türkiye Türkçesi, Çeroke dili, Tuyuca dili, Tariana dili, Tucano dili, Keçua dili.

* Turkish Studies dergisi için yeniden düzenlenen bu yazı 20-25 Ekim 2008 Tarihleri arasında Ankara'da yapılan VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Bölümü Denizli, TÜRKİYE kerimdemirci@yahoo.com

*** Dr., University of British Columbia, Vancouver, KANADA

**** Dr., University of British Columbia, Vancouver, KANADA

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

**SIMPLE PAST TENSE MARKERS IN TURKISH
AND SOME AMERICAN INDIAN LANGUAGES IN
TERMS OF EVIDENTIALITY**

ABSTRACT

This descriptive study examines the term ‘evidentiality’ within the context of Turkish of Turkey and some American Indian languages. In the broadest sense, as a linguistic category evidentiality is the morphological indication of an event that takes place in the past and the relation of this event to the speaker. It is a kind of ‘verification system’ that languages mark with affixes, conveying the perspective of the speaker. The witnessed past tense marker *-DI* and the reported past tense marker *-mİş* in Turkish are two good examples of evidentiality. It is a cross-linguistic phenomenon that specifies whether the speaker has witnessed the event or learned it from somebody else. It can be seen at various levels in several languages. Starting from two the number of suffixes added to the verb stems indicating the position of the speaker with respect to the event may go up to as many as six. In this study, examples from some American Indian languages spoken in North America and Turkish of Turkey will be examined.

Key Words: evidentiality, Turkish of Turkey, Cherokee, Tuyuca, Tariana, Tucano, Quechua

Giriş

Yeryüzünde konuşulan herhangi iki dili incelediğimizde bu dillerin ne tamamen aynı ne de tamamen farklı olduklarını görürüz. Dillerin kullanabilecekleri evrensel bir gramer envanteri olduğu ve her dilin kendisine bu envanterden seçimler yaptığı izlenimi uyanmaktadır. Franz Boas’ın belirttiği gibi, ‘gramer, ifade edilmesi gereken her ayrıntının her yönüyle ortaya konmasına karar vermektedir’ (Aikhenvald 2004: 1). Bu kararlar birlikte bazı dil içi unsurlar görevlendirilerek belirtilmek istenen ayrıntıları işaretleyen yapılar oluşturulur. Evrensel Gramer kuramcılarının belirttiği gibi prensipte değişmez gibi görünen yapılar parametreleri itibarıyla farklı olabilmektedir (Crystal 1998: 277, 307). Mesela, herhangi bir dil iki türlü dilbilgisel cinsiyet gösterirken, ötekisi beş tür cinsiyete sahip

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

olabilir. Bazıları ise dilbilgisel cinsiyete hiç sahip olmayabilir. Aynı şekilde, bazı diller dilbilgisel zamana sahip olurken bazıları sahip değildir.

Zamanı morfeplerle işaretlemeyen bu dillere mukabil dünya dillerinin aşağı yukarı dörtte biri ise her ifadenin kaynağının neye dayandığını göstermek zorundadır. Örneğin konuşucu olayı gördü mü, duydu mu, dolaylı bir delilden mi çıkarım yaptı veya başka birinden mi öğrendi gibi sorular bazı dillerde cevabını bulmaktadır. Son yıllarda dilcilerin dikkatini çeken bu durum dilbilgisel bir kategori olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk anlamı, olay aktarımında bilgi kaynağı olan bu dilbilgisel kategoriye ‘delile dayalılık’¹ adı verilir (Bkz. Aikhenvald 2004: 1; Crystal 1998: 141; Trask 1996: 95; Matthews 1997: 120). Morfosemantik yönden tüm dünya dilleri incelenmeye kalkıldığında delile dayalılık konusu oldukça karmaşık bir görünüm sergilemektedir. Türk dilleri ve Kızılderili dillerinin çoğu geçmiş zamanla ifade edilen haberlerin delile dayalı olup olmadığını morfeplerle gösteren yapısal özelliklere sahiptir. Bu yazının birincil amacı Türkçe ile bazı Kızılderili dilleri arasında köken bağı² olup olmadığını ispatlama veya

¹ Delile dayalılık teriminin ifade ettiği anlam tartışmalıdır. Dil bilimi sözlüklerine, ansiklopedilerine veya bu sahadaki farklı kaynaklara baktığımızda delile dayalılığın bir tür haber doğrulama olduğunu görüyoruz. Delile dayalılık aslında anlatılan olayın anlatıcı tarafından duyulup duyulmadığını, görülüp görülmediğini ifade eder veya haberin kaynağının ne olduğunu bildiren bir özelliğe sahiptir. Bir haber aktarıldıkça kullanılması mecburi olan dil unsurlarının başında zaman(lar) gelmektedir. Dolayısıyla delile dayalılığın geçmiş, gelecek, geniş ve şimdiki zamanı kapsamı gerekir. Bu zamanların herhangi biriyle ifade edilen bir bilginin kaynağının ne olduğunu göstermesi gerekir. Oysa konu ile ilgili yazılmış kaynaklar delile dayalılık terimini geçmiş zamana indirgeyerek geçmiş zamanın kendi içerisindeki çeşitleri olarak algılayıp incelemişlerdir. Bu bir sınırlamadır. Örneğin *Ali geldi* ve *Ali gelmiş* cümlelerinin bilgi kaynağı delile dayalılık bakış açısıyla incelenirken *Ali gelir*, *Ali gelecek*, *Ali geliyor* gibi cümleler haber kaynağı açısından ihmal edilmektedir. Her ne kadar bu yazıda biz de delile dayalılığı geçmiş zaman bağlamında ele alsak da bu kavramın tanımının ve kapsamının sorunlu olduğunu belirtmek gerektiğine inanıyoruz. Ayrıca İngilizce *evidentiality* kelimesiyle ifade edilen bu kavram Türkçede kanıtsallık olarak da kullanılmaktadır. (Bkz., Eyüp Bacanlı, “Türkçedeki Dolaylılık İşaretleyicilerinin Pragmatik Anlamları”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* (2006), 3/1:35-47 ve kaynakçamızda geçen diğer yazısı).

² Konu Türk dilleri ile Kızılderili dillerinin bir tür mukayesesi olunca tartışma ister istemez “Kızılderili dilleri Türk dilleriyle aynı kökten mi gelmekte?” sorusuna kaymaktadır. Biz bu konuyu tartışıp kendimizi kabulçüler veya retçiler safına koymayacağız. Fakat burada kısaca şu noktaya dikkat çekmek gerekir. Yaygın inanışın aksine beyaz ırkın Amerika kıtasına gelmesinden evvel var olan ve günümüzde de varlık mücadelesini zorlukla sürdüren Kızılderili dilleri tek bir dil ailesine mensup değildir. Kimi Kızılderili dilleri ise hiçbir aileye mensup olmayan izole diller konumundadır. Birden fazla dil ailesine mensup olan Kızılderili dilleri incelenirken Kuzey, Orta ve Güney Amerika dilleri adı altında daha ziyade coğrafi tasnifler yapılmaktadır. Amerikalı sosyal dilbilimci Edward Sapir Kuzey

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

olması muhtemel bağlantıya karşı çıkmak değildir. Yazının esas amacı Türkiye Türkçesinde basit³ çekimlerde iki morfemle ifade edilen geçmiş zamanın dünyanın başka bir dilinde sayısı beşe, altıya varan morfemle ifade ediliyor olmasını tespit edip dikkatlere sunmaktır. Daha çok tasvirici bir yaklaşıma sahip bu yazı istendiği takdirde elbette akrabalık teorisi ile ilgilenenler tarafından kullanılabilir.

Delile dayalılık ve morfem sayıları

Yukarıda belirtildiği gibi delile dayalılık, zaman içerisinde meydana gelmiş bir olayı aktarırken konuşucunun olay karşısındaki konumuyla ilgilidir. Konuşucu bilgiyi bizzat görmüş, hatta koklamış, hissetmiş, birinden duymuş, bazı göstergeler yardımıyla çıkarımlar şeklinde elde etmiş olabilir. Bilgi birden fazla yolla elde edilebileceği gibi dil aracılığıyla birden fazla yolla ifade edilebilir. Anlamsal altyapısı mevcut olan bilgi, morfolojik unsurlarla (ekler, ek türü

Amerika'daki Kızılderili dillerini izole dillerle birlikte altı-yedi gruba ayırırken Sapir'inkinden daha çok ses getiren görüşü Joseph H. Greenberg ortaya atmıştır. Büyük çaplı bir karşılaştırma yöntemi kullanan Greenberg Kızılderili dillerini üç büyük aile başlığı altında toplar: Eskimo-Aleut, Na-Dene ve Amerind. Her bir aile Bering Boğazı'ndan Amerika'ya gelen göç dalgasının sonucunda ortaya çıkmıştır. İlk iki aile tamamen Kuzey Amerika'da iken Amerind dilleri Kuzey, Orta ve Güney'e yayılmıştır. Greenberg, fonetik, leksikal ve semantik bakış açılarını da kullanarak dillerin aile ilişkilerini kurmaya çalışmıştır.

Bazıları kaybolmuş, bazıları yaşamakta olan ve sayıları binlerle ifade edilen Kızılderili dillerinin hepsinin tek kaynaktan gelmediği fikri en az Altay dil teorisi kadar tartışmalı iken Türkçenin bu dillerden hangisiyle irtibatlı olduğuna karar vermek oldukça zordur. Yine, Orta Amerika'da konuşulan Mazatek gibi bazı dillerin Çin ve Tay dillerindekine benzer bir biçimde tonlama ile anlam değişikliği yapan yapılarla sahip olması işi iyice zora sokmaktadır. Mesela Mazatek dilinde *ça* kelimesi tonlamayla anlam değiştirebilmektedir. 1. *ça* 'konuşuyorum', 2. *ça* 'zor', 3. *ça* 'onun eli', 4. *ça* 'konuşuyor'. Morfolojik ve sözdizimsel açıdan da bu diller arasında çok büyük farklılıklar bulunur. The Atlas of Languages'da belirtildiği gibi yazılı kaynakları 3000-4000 yıl öncesine dayandığı halde bu kadar farklılık gösteren Hint-Avrupa dillerine bakılınca Asya'dan bir görüşe göre 12000 yıl, bir görüşe göre 50000 yıl ve ortalama 20000 yıl önce Amerika'ya geçmiş olduğu düşünülen dillerin bu denli farklı olması da beklenir. (O'Grady et al. 1997: 378-380; Comrie 1997: 126-142). Birçok çalışmanın yanında Kızılderili-Türk ilişkisi için bkz. İsmail Doğan, *Mayalar ve Türklük*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Bilimsel Kaynak Kitaplar Serisi Yayın No: 1, 2007; Reha Oğuz Türkkan, *Kızılderililer ve Türkler*, Kitap Deyince Yayınları, 1999.

³ Bu yazımızda yalnız basit zaman çekimli fiiller üzerinde durulduğundan Türkçenin birleşik zamanlı fiil çekimlerine girilmemiştir. Görülen geçmiş zaman (hikâye) ile öğrenilen geçmiş zamanın (rivâyet) kendi aralarındaki birleşik çekimleri veya öteki zamanlarla yaptıkları birleşik çekimler aynı yazı konusu olacaktır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

unsurlar), farklı kelimelerle (leksikal yollarla) veya kelime gruplarıyla gösterilebilir⁴ (Aikhenvald 2004: 10, 67; Bacanlı 2008: 2). Bu yazıda yalnız geçmiş zamanla ilgili olan ve sadece eklerle gösterilen delile dayalılık örnekleri üzerinde durulacaktır. Zira Kızılderili dillerinin çoğu ve Türkçe haberin kaynağını eklerle ifade eden yapıya sahiptir.

İki morfemli yapılar

Semantik genişlik farklı olabilmekle birlikte iki morfemli yapılar Kuzey ve Güney Amerika'dan, Kuzeydoğu Kafkaslara (Lezgi, Abaza), oradan birçok Avrasya'ya ve hatta Avustralya'ya (Eston, Bulgar, Yukagir, Papua, Ngiyambaa, Diyari vs.) birçok dilde yaygın bir şekilde görülmektedir. Türkiye Türkçesi de birçok anlam farklılıkları ile birlikte morfolojik bakımdan ikili yapıya sahip dillerden sayılır. Türkçede ve Türk dillerinde konu hakkında en çok çalışma yapanlar arasında A. Aksu-Koç, D. Soblin, L. Johanson ve F. Kılıç bulunmaktadır. Johanson ilk yazılarında *dolaylılık* (indirective) ifadesini tercih ederken sonraları o da öteki araştırmacılar gibi *delile dayalılık* (evidentiality) terimini kullanmıştır (Kılıç 2005: 72). Adı geçen araştırmacılar başta olmak üzere birçok farklı isim delile dayalılık ifade eden morfemleri ve bu morfemlerin zaman içinde kazandıkları semantik farklılıkları⁵ birçok ayrıntısıyla beraber incelemiştir. Morfemlere sonradan yüklenmiş semantik ayrıntıya girmediğimiz bu yazıda, morfemler basit zamanlı çekimleriyle incelenmiştir.

Bilindiği üzere Türkiye Türkçesinde *-DI* ve *-mİş* morfemlerinin her ikisi de geçmiş zaman bildirdiği halde konuşucunun olay karşısındaki konumu ve birçok açıdan farklılıklar ifade ederler. Ayhan Aksu-Koç'un (Aksu-Koç 2000: 17) bu morfemlerin basit

⁴ Örneğin Türkçede 'Çocuk güldü' cümlesi İngilizceye 'The child smiled/has smiled' şeklinde çevrilince *-dı* morfemi için *-ed* morfemi kullanılabilir ancak 'Çocuk gülmüş' cümlesinden *-miş* morfemini karşılayabilmek için 'The child smiled/has smiled' cümlesinin başına 'It is said that, They say that, I heard that' gibi cümlecikler getirmek gerekmektedir. Bunun gibi, Rusçada *jakoby, mol, deskatj*, Estoncada *kuuldavasti* gibi zarfısal kullanımlar 'duyduğumuza göre, söylentiye göre' anlamlarına gelen ve bağımsız morfemlerin dışında kullanılan delile dayalılık unsurlarıdır.

⁵ Geçmiş zaman morfemlerinin kullanıldıkları yerlere göre ifade ettikleri aspekt, zamansal atf, hayret, şaşkınlık, alay, gerçeklik, mesafe, dikkat, alçak gönüllülük, söylenti vb. konular Johanson'un "Evidentiality in Turkic", Ayhan Aksu-Koç'un "Some aspects of the acquisition of evidentials in Turkish", Kılıç'ın "Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık", E. Bacanlı'nın "Türkiye Türkçesindeki *-miş* Ekinin Dolaylılık ve Dolaylılık-Dışı Kullanımlarında Zamansal Atf", Eva Anger Csato'nun "Turkish MIŞ-and İMIŞ- items. Dimensions of a functional analysis" adlı çalışmalarında ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Konunun semantik detayları için bu ve benzeri çalışmalara bakılabilir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

çekimli durumlarda zaman, görünüş ve kiplik açısından temsil ettikleri özellikleri şöyle sıralar:

-DI: doğrudan tecrübe, önerinin/bilginin kesinliği, geçmiş zaman ve bitmişlik görünüşü.

-mİş: *yeni* alınmış haber/sürpriz, dolaylı tecrübe, çıkarsamalı geçmiş/bitmişlik görünüşü; söylentiye bağlı konuşma, sorumluluk kabul edilmediği halde bilginin kesinliği.

Örneğin, kullandıkları bağlama göre Türkiye Türkçesinde *Yağmur yağ-dı* ve *Yağmur yağ-mış* cümleleri yukarıda bahsedilen anlamların herhangi birini ifade edebilir. Fakat semantik genişlik ne kadar fazla olursa olsun Türkiye Türkçesinde bağımlı morfeme dayalı delile dayallık bu iki morfem üzerinden ifade edilmektedir.

Kuzey Amerika yerli dillerinden Çeroke (Cherokee) dilinde görülen ve öğrenilen geçmiş zaman ayrımı iki morfemle yapılır. *-l ʔ* eki görülen *-e ʔ* ise öğrenilen geçmiş zamanı gösterir.

-l ʔ

1. Wesa u-tlis-l ʔ

kedi o-koş-geçmiş (Doğrudan)

‘Kedi kaçtı’ (Ben gördüm)

2. un-atiyohl-l ʔ

onlar-tartış-geçmiş (Dolaylı)

‘Onlar tartıştı’ (Tartıştıklarını duydum)

3. uhyadla u-nolan-l ʔ

soğuk o-es-geçmiş (Doğrudan)

‘Soğuk bir rüzgar esti’ (Ben rüzgarı hissettim)

-e ʔ

1. u-wonis-e ʔ

o-konuş-öğrenilen geçmiş

‘O konuşmuş’ (Biri bana söyledi)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

2. u-gahnan-**e** \tilde{A}

o-yağmak- öğrenilen geçmiş

‘Yağmur yağmış’ (Uyandım, su birikintilerini gördüm)
(Aikhenvald 2004: 26-27).

Üç morfemli yapılar

Türkiye Türkçesi, çok bilinen *-DI* ve *-miş* ayrımından dolayı iki morfemli delile dayalılık sistemine sahip olarak gösterilir. Öteki bazı Türk dilleri ise üçlü sistem bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinde farklı dilbilgisel işlevlere sahip olan bazı ekler Uygur, Güneydoğu Özbek, Kuzeybatı Kazak, Güneybatı Türkmen Türkçelerinde üç morfemli delile dayalılık sistemi gibi kullanılırlar. Dolayısıyla Johanson’un (2004) belirttiği gibi *-IBDIR*, *-GAN* ve *-DI* morfemleri geçmiş zaman gösteren morfemlerdir.

Bu doğrultuda Kazak Türkçesinde *-DI* morfemi bilinen geçmiş zamanı, *-GAN* morfemi bilinen uzak geçmiş zamanı, *-(I)p* ise öğrenilen geçmiş zamanı bildirmektedir:

1. Men caz-dı-m

‘Ben yaz-dı-m’

2. Men caz-ğan-mın.

‘Ben yazdım’

3. Anna üyge bar-ıp-tı.

‘Anna eve varmış’ (Demirci, Ulutaş ve Karabulut 2006: 100-101)

Güney Peru ve civarında konuşulan Kızılderili dillerinden olan Keçua (Quechua) dillerinin tümü üç morfemli delile dayalılık sistemine sahip dillerdir. Bu dillerde doğrudan delile dayanan olaylar *-mi* morfemiyle, çıkarsamaya (tahmine) dayanan anlatımlar *-çi*, *-çr(a)* morfemleriyle ve söylentiye (rapor etmeye) dayalı anlatımlar *-şi* morfemiyle gösterilmektedir. Aşağıdaki örnekler Wanka Keçuasından alınmıştır.

1. *-mi*Çay-çruu-**mi**

açka wamla-pis

walaşr-pis

bu-bulunma-görülen geç. zaman birçok kız-da erkek-de

‘Birçok kız ve erkek yüzüyordu’ (Ben onları gördüm)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

2. -çi, -çr(a)

Daaŋu pawa-şra-si ka-ya-n-çr-ari

tarla bit-partisip- ol-imperfektif-3.t.şahıs-çıkarm-vurgu

‘O (tarla) tamamen tahrip edilmiştir’ (Ben öyle zannediyorum)

3.-şi

Ança-p-şi wa’a çi-nki wamla-a-ta

çok-ilgi-öğr. geç.z. ağla-ettirgen-2.tş.- kız-1.tş.-yükleme

‘Kızımı çok ağlatıyormuşsun’ (Bana diyorlar)

Tibet’in Amdo bölgesinde konuşulan Amdo Tibetçesinde de benzer özellik vardır (Aikhenvald 2004: 43, 45).

Kuzey Amerika’da Montana’dan Alberta’ya kadar uzanan geniş bir alanda konuşulan ve Algonquian ailesine mensup Plains Cree dilinde de üç morfemli geçmiş zaman yapısı vardır.

1. êkos îs îtwêw ana nâpêw

êkosi isi itwê-w an-a nâpêw

böyle tarz de-böyle -3 partisip-tekil adam

‘Adam bunu dedi’ (Konuşucu adamın dediğine şahit oldu)

2. êkos îs ê-twê-t ana nâpêw

êkosi isi ê-itwê-t an-a nâpêw

thus way c1-speak.thus-3 that-sg man

‘Adam bunu demiş’ (Konuşucu ona şahit olan birinden duymuş)

3. êkos îs ê-twêyit anhi nâpêw-a

êkosi isi ê-itwê-yi-t an-hi nâpêw-a

thus way c1-speak.thus-dep-3 that-obv man-obv

‘Adam bunu demiş’ (Konuşucunun haber aldığı kişi de ona şahit değil) (Cook and Mühlbauer 2007)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Dört morfemli yapılar

Amazon bölgesinde konuşulan Tucano dilinde bir köpeğin ızgaradan balığı kaçırmaması geçmiş zaman bağlamında dört farklı morfemle ifade edilmektedir.

1. diâyi wa'î-re yaha-âmi
köpek balık-özne olmayan hal çal-görülen yakın geçmiş-3.tş
'Köpek balığı çaldı' (Ben gördüm)
2. diâyi wa'î-re yaha-âsĩ
köpek balık-özne olmayan hal çal-görülme-yen yakın geçmiş-3.tş
'Köpek balığı çalmış' (Ben sesini duydum)
3. diâyi wa'î-re yaha-âpĩ
köpek balık-özne olmayan hal çal-çıkarsanan yakın geçmiş-3.tş
'Köpek balığı çalmış' (Ben çıkarımda bulunuyorum)
4. diâyi wa'î-re yaha-âpĩ'
köpek balık-özne olmayan halçal- duyulan yakın geçmiş-3.tş
'Köpek balığı çalmış' (Ben birinden öğrendim) (Aikhenvald 2004: 52-53).

Beş morfemli yapılar

Kuzeybatı Amazonlar'ın Vaupes bölgesinde konuşulan ve Arawak ailesinden olan Tariana dilinde bir kişi şimdiye kadar gördüğümüz dillerde olduğu gibi basitçe bir insan bir şey yaptı (Örneğin, Jose⁶ futbol oynadı) diyemez. Bu dilde de konuşucunun konuyu nasıl öğrendiği morfemler vasıtasıyla bildirilmek zorundadır. Delile dayalılık gösteren eklerin fiilden atılması dilbilgisel açıdan doğru olmayan cümleler doğurmaktadır.

Tariana dilinde yakın ve şahit olunan geçmişte *Hoze futbol oynadı* demek için fiile aşağıdaki örnekte olduğu gibi *-ka* morfemi eklenmelidir.

⁶ Orta ve Güney Amerika'da Latin kökenli yaygın bir özel ad olan *Jose* Türkçede *Hoze* olarak telâffüz edilmektedir. Ayrıca, Kızılderili dil örneklerinde orijinal Kızılderili şahıs adları yerine Hoze gibi Latin kaynaklı özel bir şahıs adının kullanılması Latin kültürünün yerli kültürler üzerindeki etkisini de göstermektedir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

1. Juse ifida di-manika-**ka**
 Hoze futbol 3tş.non-dişil-oyna-yakın
 geçmiş.görülen
 ‘Hoze futbol oynadı (Gördük)’

Eğer bir kişi futbol oynadığını duydu ise fakat oyunu göremediye bu kişinin oynamak fiiline aşağıdaki gibi *-mahka* morfemini eklemesi gerekir.

2. Juse ifida di-manika-**mahka**
 Hoze futbol 3tş.non-dişil-oyna-yakın geçmiş.görülmeyen
 ‘Hoze futbol oynamış (Duyduk)’

Konuşucu eğer Hoze’nin, topun ve futbol ayakkabılarının evde olmadığını ve kalabalığın futbol sahasından geldiğini görürse bütün bu göstergeler Hoze’nin futbol oynadığını ispatlamaya yeter. Bu durumda aşağıdaki örnekte olduğu gibi fiilin sonuna yakın geçmiş zamanda çıkarsamayı gösteren *-nihka* morfemi eklenir.

3. Juse ifida di-manika-**nihka**
 Hoze futbol 3tş.non-dişil-oyna-yakın geçmiş.anlaşılan
 ‘Hoze futbol oynamış (Görsel bir delilden anlıyoruz)’

Diyelim ki bir Pazar öğlenden sonra Hoze evde değil ve onun her Pazar öğlenden sonra futbol oynadığını biliniyor. Bu durumda fiile *-sika* eki getirilmek suretiyle Hoze’nin alışkanlıklarından ve genel bilgilerden yola çıkarak onun futbol oynadığı ifade edilir. Bu durum delilden çok tahmine dayalıdır.

4. Juse ifida di-manika-**sika**
 Hoze futbol 3tş.non-dişil-oyna-yakın geçmiş.sanılan
 ‘Hoze futbol oynadı (Şu ana kadarki bildiklerimize dayanarak tahmin ediyoruz)’

Beşinci ve son morfem ise *-pidaka* olup başkalarından duyulan geçmiş ifade eder.

5. Juse ifida di-manika-**pidaka**
 Jose futbol 3tş.non-dişil-oyna-yakın geçmiş.habere dayalı
 ‘Jose futbol oynadı (bize söylendi)’ (Aikhenvald 2004: 1-3).

Tariana dilinde olduğu gibi Brezilya ve Kolombiya Kızılderililerin konuştuğu Tucano ailesine mensup Tuyuca dilinde de geçmiş zamanlı bilginin kaynağı *-wi*, *-ti*, *-yi*, *-yigi*, ve *-hiyi* morfemleriyle beş farklı şekilde ifade edilir. Bu dilde de delile dayalılık morfemleri fiilin geçmiş zamanla çekimlenmesinde zorunlu unsurlardır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 5/1 Winter 2010*

1. **díiga apé-wi**
'O futbol oynadı' (Ben gördüm).
2. **díiga apé -ti**
'O futbol oynadı'(Oyunu ve onu duydum ama hiçbirini görmedim)
3. **díiga apé-yi**
'O futbol oynadı'(Oynadığına dair delil gördüm: sahada onun kendine has ayak izi var fakat onun oynadığını kendim görmedim)
4. **díiga apé-yigi**
'O futbol oynadı'(Onun futbol oynadığı haberini birinden öğrendim)
5. **díiga apé-híyi**
'O futbol oynadı'(Onun futbol oynadığını tahmin ediyorum)
(Barnes 1984: 255, 257).

Sonuç

Zaman kavramını bir çizgi olarak kabul ettiğimizde geçmişte yaşanmış olan, şimdiki zamanda yaşanan ve gelecekte yaşanacak olan her bir olayı (an, lahza) dilde morfolojik olarak işaretlemek için çok sayıda işaretleyicinin (morfem) olması gerekir. Aslında belki de popüler tabirlerle ontolojik/epistemolojik veya semantik olarak varlığını kabul ettiğimiz her bir zaman noktası/anı için bir dil işaretleyicisi gerekmektedir. Oysa dillerde bulunan zaman işaretleyicileri olması gerekenden çok daha azdır.

Dillerin her 'an' için bir morfem bulması imkânsız gibi görünse de delile dayalılık gösteren ekler aslında bu yönde gelişmişliği gösteren bir dil yapılanmasını ifade etmektedir. Bundan dolayı da delile dayalılık bir dilbilgisel kategori olmayı ve bu bağlamda incelenmeyi hak etmiştir. Geçmiş zamanı, anlatıcı merkezinde detaylandırma olan delile dayalılık, konuşucunun olay karşısındaki birçok konumu için ayrı ayrı ekler bulmuştur. Konuşucuyu konumlandırmanın göstergesi olan bu durum Türk dillerinin yanında dünyanın birçok dilinde farklı morfolojik ve semantik boyutlarda karşımıza çıkmaktadır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Türk dillerinde *aspekt* (görünüş/bakış), cinsiyet, sayı gibi birçok dilbilgisel kategori kelime türlerine veya cümlenin öğelerine nazaran fazlaca keşfedilmemiş sahalardır. Bu bağlamda delile dayalılık da dünya dilleriyle mukayeseli bir tarzda daha ayrıntılı araştırmalar yapmaya açık bir durumdadır. Aikhenvald, Hint-Avrupa dillerini kastederek biraz sitemkâr bir edayla “Dünya dillerinin tümü (Hint-Avrupa dilleri gibi) şansız değiller. Friedman (2003: 189) ve Dankoff’a (1982: 412) göre delile dayalılıkla ilgili ilk tasvir Kaşgarlı’nın 11. yüzyılda yazdığı Divan Luğat at-Türk’e gider” demektedir (Aikhenvald 2004: 12). Demek ki bu konu Kaşgarlı’dan bu yana birkaç istisna dışında Türkiye merkezli olarak dünyanın dikkatini çekecek bir biçimde ele alınmamıştır. Bilhassa akrabalık bağlarının mevcudiyeti geniş kitlelerce tartışılan Türk ve Kızılderili dilleri sadece geçmiş zaman açısından değil öteki zamanları da kapsayacak şekilde daha genişçe incelenmelidir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki birçoklarına göre ‘ilkel’ bir hayat süren Kızılderililerin dilleri ilkelikten oldukça uzaktır. August Schleicher’in kuramını doğru kabul edersek bu dillerin çoğu yapısal olarak yanaşık veya kaynaşık diller grubuna girerler. Dolayısıyla ilkelliğin tam aksine Schleicher’in bakış açısına göre bu diller morfolojik gelişmenin en olgun seviyesine ulaşmışlardır. Bu yazıda göz attığımız Kızılderili dillerinin delile dayalılıktaki morfolojik ifade yeteneği bu olgunluğu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- AIKHENVALD, Alexandra Y. (2004), *Evidentiality*, New York: Oxford University Press.
- AKSU-KOÇ Ayhan A. (2000). “Some aspects of the acquisition of evidentials in Turkish”. In Lars, and Bo Utas, eds. (2000). *Evidentials: Turkic, Iranian and Neighbouring Languages*. Berlin: Mouton de Gruyter. (Soyadı büyük harfle yazılacak ve sonrasında gelen virgül işareti kaldırılacaktır. Diğerlerini de buna göre düzenleyiniz)
- AKSU-KOÇ, Ayhan A. and SLOBIN Dan I. (1986). “A Psychological Account of the Development and Use of Evidentials in Turkish”. In Chafe and Nichols, 159-67.
- BACANLI, Eyüp (2008), “ Türkiye Türkçesindeki *-miş* Ekinin Dolaylılık ve Dolaylılık-Dışı Kullanımlarında Zamansal Atıf”, Bilig, Sayı: 44, Kış 2008.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

-
- BARNES, Janet (1984), "Evidentials in the Tuyuca Verb", *International Journal of American Linguistics*, Vol. 50, no. 3, s. 255-271.
- BAŞKAN, Özcan (2003), *Lengüistik Metodu*, İstanbul: Multilingual.
- COMRIE, Bernard (1997), *The Atlas of Languages*, New York: Facts On File Inc.
- COOK, Clare and MÜHLBAUER Jeff (2007), "Constructing Presence in Plains Cree", Workshop on Structure and Constituency in Languages of the Americas, March 30-April 1, University of Lethbridge, Canada (Basılmamış bildiri).
- CRYSTAL, D. (1998), *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- DEMİRCİ, Kerim, ULUTAŞ İsmail ve KARABULUT Ferhat (2006), *Kazakh Türkçesi Grameri El Kitabı*, Ankara: oku-yorum.
- JOHANSON, Lars (2003) "Evidentiality in Turkic" In: Aikhenvald, Alexandra Y. & Dixon, R[obert] M. W. (eds.) *Studies in Evidentiality*. (Typological Studies in Language 54.) Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. 273-290.
- JOHANSON, Lars (2000). "Turkic indirectives". In Lars, and Bo Utaş, eds. (2000). *Evidentials: Turkic, Iranian and Neighbouring Languages*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- KILIÇ, Filiz (2005), "Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, Mart 2005, 68-113.
- MATTHEWS, P. H. (1997), *Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, Oxford, New York: Oxford University Press.
- O'GRADY, William, DOBROVOLSKY, M., and ARONOFF, M. (1997), *Contemporary Linguistics*. New York: St. Martin's Press.
- TRASK, R. L. (1996), *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*, London and New York: Routledge.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*